

Югоизточна Европа в немските политически списания от XVIII век
(От Сремски Карловци до Свищовския мир, 1699-1791 г.)

Автореферат на дисертацията
(доц. д-р Иван Първев, ИФ на СУ "Св. Кл. Охридски")

1. Още преди повече от петдесет години, когато известният немски османист Франц Бабингер пише своята биография на Мехмед Завоевателя, той стига да извода, че обективното и пълноценно изучаване на османската история през XIV-XV век не е възможно без привличането и активното използване на европейски извори. В много голяма степен тази констатация се отнася и до историята на "Балканския XVIII век", макар без съмнение количеството на регионалните извори да е нараснало значително от времето на Мехмед II насетне.

Проучването на историческите връзки между Централна Европа и Балканите, между немскоезичния свят и Европейския Югоизток през по-голямата част на XIX и XX век е било "пречупвано" през различни призми, произтичащи от държавно-идеологически предразсъдъци или от императивните повели на актуалната политика. В десетилетията след 1804 г., когато се поставя началото на процеса на (повторното) създаване или ново формиране на малките държави по долното течение на Дунава, водещо е напрежението с Австрия, съответно Австро-Унгария. Когато новата Германска империя поема по своя жизнен път през 1871 г., прекалено ярко демонстрираната силова политика на Бисмарк, където на малките балкански държави е определена ролята на безмълвни изпълнители на волята на "Европейския концерт", сякаш допълнително засилва усещането за сблъсък и категорична политическа неравнопоставеност между центъра на Европа и Балканите.

През XX век положението се усложнява заради двете световни войни и обстоятелството, че Средна Европа е водещ елемент при тяхното планиране, макар причините за избухване им да не са винаги географски тъждествени с центъра на Стария континент. Отхвърлянето на нацизма и победата над него, както и прекалено силното идеологическо идентифициране на СССР с този процес, за десетилетия наред блокира, поне в българския случай, опитите за малко по-спокойно разглеждане на историческите връзки на тези два съседни европейски региона – Централна Европа и Балканите.

Всъщност, ако искаме да проучим по-сериозно историята на "Балканския XVIII век", ние трябва да изследваме архивното и печатно наследство на Централна Европа, доколкото то е свързано по някакъв начин с региона на Балканите. Може би не е лошо да се припомни във връзка с предстоящия 250-годишен юбилей на Паисиевата история през 2012 г., че нейният автор е търсил сведения за миналото на българите не къде да е, а в земите на

Хабсбургската монархия – или мислено в категориите на европейските региони, на територията на Средна Европа. Вероятно Паисий си е давал сметка, че местните извори няма да са достатъчни, за да се опише миналото на един югоизточноевропейски народ. Твърде логичен извод, направен близо 200 години преди заключението на именития историк Франц Бабингер.

За добро или за лошо ”османските Балкани” през XVIII век граничат с немскоезичния свят или казано по друг начин – тези два региона представляват през онова столетие ”Европа” и ”Не-Европа”. Тъкмо тази *историческа реалност* би трябвало да бъде оценявана от изследователите на Балканите по подобаващ и най-вече непредубеден начин.

2. През XVIII век триумфът на немското Просвещение е немислим без появата, разпространението и активното четене на месечните журнари. Изследователите посочват над 4000 заглавия, които виждат бял свят през последния век от епохата на Ранното ново време. Разбира се, някои от тях имат твърде кратък живот, който не надхвърля една или две книжки, но самият факт, че такъв медиен феномен, какъвто е журналът, се радва на толкова голяма популярност, говори за много сериозните промени в менталността на просветения средноевропейец през посоченото столетие. За него вече не е достатъчно той да знае, че *нещо* се е случило – за него вече е също толкова важно да разсъждава над въпроса *защо* е станало така и дали това, което е станало, е *добро, лошо, справедливо* или *логично*. Именно списанията позволяват този тип *дискурсивен анализ*, разбира се, погледнато през по-ограничения мащаб на XVIII век, но така или иначе именно тази *рефлексия върху събитията* представлява една качествена стъпка напред в сравнение с по-скоро семплото фактоописание, характерно за излизащите два пъти седмично вестници.

По какъвто и начин да се погледне върху списанията от XVIII век, тяхното значение като исторически извор е несъмнено. Тази констатация важи в още по-голяма степен за *политическите журнари*, тъй като там сякаш най-ясно проличават новите тенденции в модерното европейско общество, станали абсолютно видими с Френската революция от 1789 г.

3. Колкото и да е изненадващо, но едва през последните двадесетина години историците започват по-внимателно да *четат* немските политически списания, а не само да се вълнуват от въпроса кой е бил техният издател, къде са били публикувани, в какъв тираж, кой е автор на материалите в тях, колко броеве са запазени до наши дни и пр. и пр. Няма съмнение, че тези проблеми са много важни. По същия начин и един архив преди да бъде направен достояние на изследователите, трябва първо да бъде каталогизиран, описан, да бъдат запълнени липсите в него, а в наши дни да бъде и дигитализиран.

Това обстоятелство обаче само отчасти може да обясни доскорошното въздържание на историческата общност по отношение на ”извора списание”.

Може би по-скоро обяснението трябва да се търси в логиката, по която е структурирана науката история през XIX и значителна част от XX век, а именно като политическа история, в чиято основа стоят действията на държавите, но също така делата на владетелите, политиците и дипломатите. И за да бъде обективен погледът на историка, той трябва да проучи не какви да е документи, а тези, свързани с посочените ”актьори”. По обясними причини изследователите насочват погледа си към тайнствените владетелски и дипломатически архиви, като се надяват там да намерят отговорите на вълнуващите ги въпроси. Естествено на този фон публикуваното в списанията или вестниците от XVIII век, което на всичкото отгоре е било и одобрявано от властимащите в Средна Европа, в очите на историците не е представлявало нещо особено ценно. В момента обаче, когато образно казано са проучени основните архивни масиви, свързани с конвенционалните изследвания на миналото, а самата политическа история започва да има съмнителното реноме на старомодно и крайно консервативно научно течение, започва търсенето на нови теми и, разбира се, на нови извори.

Така или иначе обаче немските политически журнали от XVIII век едва напоследък започват да се използват като пълноценна изворова база за исторически проучвания. Интересът на днешните немски и австрийски автори е насочен към някои проблеми, свързани с Просвещението на регионално равнище, с образа например на Америка, Русия или Франция в някои от списанията от XVIII век и пр. Все още липсват обаче изследователски обобщения, посветени било на цялата Свещена империя, било на даден европейски или извъневропейски регион в рамките, да кажем, на цялото осемнадесето столетие.

Категорично може да се каже, че тази констатация се отнася в още по-голяма степен за Балканите, тъй като ”балканската проблематика” в немските журнали от XVIII век на практика не е изследвана. В този смисъл разработването на темата ”Югоизточна Европа в немските политически списания” в хронологическите рамки между 1699 и 1791 г. има за задача да запълни едно ”бяло поле” не само в българската, но и в европейската историография.

Приносната стойност на проучването обаче не би трябвало да бъде измервано единствено през ”призмата” на *новата и неразработвана тематика*. Много важно обстоятелство в случая е, че освен това в научен оборот се включват за първи път неизползвани досега исторически извори за миналото на ”Балканския XVIII век”, каквито са немските политически журнали в битието си на ”информационен масив”. Между другото, анализът на ”балканското съдържание” на тези списания дава информация не само за

миналото на Югоизточна Европа, но и за менталната трансформация на немското общество в десетилетията преди Френската революция от 1789 г. От тази гледна точка изследването има несъмнен принос и за проучването на ”Централноевропейския XVIII век”, а не само като нов елемент в изследването на Балканите през онази епоха.

4. Основната изворова база на изследването са немските политически списания от XVIII век. Броят на използваните периодични издания почти достига 40 журнала, като, разбира се, не във всяка книжка или годишнина има материали за Югоизточна Европа. По време на работата в немските библиотеки се наложи да се прегледат не само пълните издания на посочените списания, но също така и доста други немски журналы, включително и издания с чисто историческа или литературна насоченост – все с надеждата, че може да съдържат някаква ”балканска информация”. Тази продължителна и не особено лесна и благодарна събираческа дейност, както и обстоятелството, че изследователските престои в Германия са били сериозно ограничени във времето, а самите журналы са разпръснати на много места из Федералната република, може донякъде да обясни защо работата по дисертацията отнема почти десет години.

5. Конкретните задачи, които си поставя изследването, могат да бъдат обобщени по следния начин:

1. Да се направи фактологичен анализ на политическите списания, т.е. да се опише и прецени конкретното съдържание на материалите, посветени на Югоизточна Европа, Османската империя, балканските християни и пр.

2. ”Представата за Европа” през XVIII в. да бъде уточнена с оглед на континенталния Югоизток или казано иначе – да се отговори на въпроса доколко Балканите като пространство са били възприемани през последния век от епохата на Ранното ново време като част от ”модерното понятие Европа”.

3. Да се фокусират отделните ”югоизточноевропейски образи”, които могат да бъдат разпознати по страниците на немските политическите списания; казано иначе, да се види доколко ”османците”, ”българите”, ”сърбите” или ”власите”, доколко регионът на Балканите присъства като нещо самостоятелно в условно наречения *информационен масив* на немските политически журналы от XVIII в., какви се спецификите на тези образи и пр.

4. Да се даде отговор на въпроса дали в политическите журналы от XVIII в., издавани в Свещената империя, е съществувал ”дискурс за Югоизточна Европа”, който да прилича на познатия ”дискурс за Америка” в немската периодика от същото столетие.

6. От гледна точка на структурата дисертацията е съставена от следните основни елементи, а именно уводна част, две глави и заключение. Накрая е приложен списък с източниците, използвани за нейното написване.

Самата логика на подреждането на главните елементи на дисертацията е свързана с представата, че първо трябва да се очертае темата, изворовата база, историографските достижения, както и задачите на изследването.

Следващият етап е представянето на *информацията* за Югоизточна Европа в немските политически списания в хронологичен план, като се започне от Сремски Карловци (1699 г.) и се завърши със Свищовския мир (1791 г.). Едва след това идва естествената стъпка да се разграничат и да бъдат описани различните *югоизточноевропейски образи*, които читателите на журналите са могли да забележат. В тази връзка между другото е изработен и моделът на т. нар. "Хомо политикус" ("Политическия човек"), а именно личността на просветения и критично мислещ човек в Централна Европа, на когото се дължат ключовите промени в немскоезичния свят през XVIII век. Този *революционер без оръжие* всъщност е истинският продукт на голямата публицистична революция в немските земи, извършена от журналите и вестниците в десетилетията преди 1789 г.

7. Ако някой изследовател има щастието да е един от първите, който се е докоснал до определен вид исторически извори, склонността му да подчертае по особен начин направените заключения е повече от разбираема. Още повече, като се има предвид, че тъкмо финалните изводи биха могли да подтикнат към размишления и анализи.

Както стана вече дума, конкретното съдържание на немските политически журнали от XVIII в. дълго време е била проблематика, която е стояла встрани от основния изследователски интерес на учените. Едва през последните години вниманието на историците се насочва към тази тема, което само може да бъде приветствано. Защото наистина се оказва, че политическите списания имат своята историческа стойност, която си струва да бъде проучена.

Категорично може да се каже, че темата "Югоизточна Европа" присъства като *самостоятелен разказ* в немските политически журнали от XVIII в. Разбира се, основният интерес в случая, както би могло да се очаква, е свързан с османците и тяхната империя. Същевременно обаче въз основа на направения анализ става ясно, че и други "югоизточноевропейски образи" могат да бъдат разграничени – например свързаните с отделните православни нации по двата бряга на долното течение на Дунава, с техните църкви и др. Такива са образите на албанците, власите, сърбите, черногорците, до известна степен на българите и пр. "Хомо политикус", ако може да бъде използван този технически термин, очевидно е бил в състояние да "изтегли" от политическите журнали твърде достоверни сведения за Балканите, тамошните жители и техните вероизповедания. Обстоятелството, че

издателите на тези периодични издания са разполагали с достатъчно време да съберат своите материали, като междувременно актуалните новини от вестниците са могли да потвърдят вече известните сведения съотв. да ги коригират, довежда до това, че политическите списания от XVIII в. са притежавали високо степен на достоверност, която определено стои над характерното за вестниците равнище. Отделни автори са включвали също така сведения от пътеписи или книги за Османската империя и Югоизточна Европа, което допълнително засилва елемента на истинност в журналите.

Все пак би било прекалено да се твърди, че политическите журнали в Свещената империя представляват някакво ”златно съкровище” от факти, от което съвременните изследователи на Югоизточна Европа могат да черпят с шепи. Публикуваното в списанията е било по-скоро ”фактологично богатство” за съвременниците на XVIII в. и най-вече за онези читатели, които са знаели твърде малко за Югоизточна Европа или просто не са имали времето да прегледат всички вестници и книги, свързани със съответната тема – задача, която издателите на журналите с удоволствие поемат.

Въпреки това политическите списания притежават несъмнена фактологична стойност за днешния историк и това лесно може да бъде показано. Така например не всички вестници от XVIII в. са се запазили до днес, да не говорим за онези, които са били писани на ръка. От друга страна, от съхранените в библиотеките издания някои са непълни, отделни вестници пък са известни само с името си. Всички слухове, всичко онова, което тогавашните съвременници са видели, чули и разказали на другите, т.е. самата основа, същинската атмосфера на ”публичните разсъждения” през XVIII в. – от всичко това за потомците са запазени само отделни елементи.

Политическите журнали обаче водят сравнително точен дневник тъкмо по това обществено ”задаване на въпроси и търсене на отговори”, независимо дали става дума за нещо, което е публикувано или е просто тема на публичната мътва. От такава гледна точка тази периодика е същевременно един своеобразен архив, или по-скоро ”регести” на онзи информационен поток в Свещената империя, който категорично е определял общественото и публикуваното мнение през онези десетилетия.

Естествено има много неща, които биха били от полза за днешния историк на Югоизточна Европа, ако той реши да проучва съдържанието на немските политически списания от XVIII в. Те обаче не се крият толкова в описаните факти като такива, а трябва да се търсят в по-общата картина на Югоизтока, която е възприемал ”Хомо политикус” посредством четеното на журналите. Вярно е, че едва ли може да се говори за някакъв ”дискурс за Югоизточна Европа”, който да е сходен с ”дискурса за Америка” от 70-те години на XVIII в., но все пак ”любезният читател” е можел да научи много, което да е свързано с югоизточния ъгъл на Стария континент. ”Хомо политикус” не само е бил информиран за случващото се, но се е запознавал и нерядко с

взаимно противоречащи се разсъждения, посветени на Югоизточна Европа. Погледнато от такава перспектива, може определено се приеме, че съдържачото се политическите журнали многопластово информационно богатство за Полуострова представлява една своеобразна немска ”дискусия за Югоизточна Европа” от XVIII в.

Логично следва да бъде поставен въпросът къде през XVIII в. са били разположени източните съотв. югоизточните граници на Европа. Проучването на политическите журнали в Свещената империя категорично показва, че ”Европа” е била възприемана като понятие от географията и твърде рядко е била разбираана като някакъв белег, които описва културни, стопански, религиозни или политически различия. Казано иначе, Балканите (с османците, християните, православието и пр.) са били разглеждани като нещо, което *географски* принадлежи на Европа. Разделението на света през XVIII в. очевидно следва линиите, завещани от античната география, и все още не притежава никакви цивилизационни импликации или поне, ако подобни нюанси са били налице, те все още не са били възприемани от всички обществени групи в Свещената империя. През XVIII в. ”Европа” едва ли е представлявала в съзнанието на ”Хомо политикус” нещо повече от наименованието на един континент.

Разбира се, читателите и издателите на политически журнали са били наясно, че обществото на османците в земите на Стария континент и в тяхната сфера на политическо влияние в Югоизточна Европа е съвсем различно в сравнение със социалната уредба на Свещената империя или пък на Русия. Казано иначе, съвременната представа за ”Европа”, чрез която могат да се разграничават светове и общества, личи ясно и в немските политически журнали от XVIII в., но понятията, с които се обозначават тези отлики и граници, са били други. Поради тази причина изследователите би трябвало да бъдат много внимателни, когато твърдят, че модерното понятие Европа в неговата ”европейска терминологичност” се разпространило в Германия през XVIII в. Поне що се отнася до разглежданите политически журнали, подобна теза трудно може да бъде доказана.

Какво би казал немският ”Хомо политикус” от последното столетие на Ранното ново време, ако го попитат каква е неговата представа за Югоизточна Европа? Може би вместо него всъщност вече е отговорил един съвременник от същата епоха, споменат в Гьотевия ”Фауст”:

*”Едва ли има нещо по-добро във празник и неделни дни
от разговори за войни и боен кръсък,
когато някъде там нейде, далеч във турските земи,
войските и народите се сблъскват с тръсък.
Седиш си край прозореца, надигаши своята чаша,
и гледаш по реката как корабчета лъкатушат.
Доволен се прибиращ по тъмно у дома,*

и благославяш миф и мирни времена”.

А, дали не би могло той вече да си е мислел с известно притеснение за онази ”далечна земя”, след като му се наемква, че Югоизточна Европа, веднъж освободена от властта на османците, може да се превърне при определени условия и в заплаха за неговия спокоен свят? Едва ли може да има съмнение в това, че ”Хомо политикус” не е съчувствал на потисканите християни на Балканите. Към османците и тяхната ислямска империя той е изпитвал, ако не винаги открита враждебност, то поне се е отнасял към тях с голямо недоверие. Въпреки това ”Хомо политикус” от XVIII в. няма много общи черти със своите предци от XVI и XVII в. Той вече не е онзи малко страхлив противник на ”страшните турци”, но същевременно не е и онзи борец срещу ”наследствения враг на Христовото име”, който мисли и действа в крайностни категории. Подтикнат от политическите списания, той започва да размишлява, стреми се да възприема околния свят реалистично и трезво, а понякога се опитва и да разбере другия, чуждия, казано иначе – своя опасен довчерашен враг.

Вероятно тази промяна се дължи на обстоятелството, че османците през XVIII в. вече не се възприемат като страшилището за Европа, което е било важна характеристика на османския образ от предходната епоха. С течение на годините през посоченото осемнадесето столетие султанът, от друга страна, се отдалечава все повече и повече от Свещената империя. И това не толкова в чисто географски смисъл, колкото заради простия факт, че хабсбургско-османските конфликти стават все по-малко и по-несъществени на фона на много по-сериозния сблъсък между Русия и Османската империя. От такава гледна точка Югоизточна Европа като пространство в съзнанието на ”Хомо политикус” от XVIII в. все повече и повече се превръща в нещо, което се намира някъде далеч, на много по-голямо разстояние, отколкото е било в действителност.

Дали немският ”Хомо политикус” от XVIII в. е участвал в ”дискусията за Югоизточна Европа”, това много трудно може да бъде доказано, тъй като в журналите не е отразена подобна обратна връзка с читателската общност. Със сигурност се знае, че виенчани са се радвали много, когато Белград е бил превзет от императорските войски (1717 и 1789 г.) и искрено са страдали, когато крепостта е била връщана отново на османците (1739 и 1791 г.). А, сред тях със сигурност е имало читатели на политически списания. При всички случаи конкретните сведения, свързани с актуалната политика, както и на моменти взаимно противоречащите си разсъждения било за османците, черногорците или православните, са предоставяли достатъчно опорни точки за мислещите читатели да поставят въпроси и да търсят техните отговори. Затова оформянето на ”Хомо политикус” и отделните югоизточноевропейски образи като една опозиционна двойка е нещо толкова интересно.

Въпреки малко по-балансираната полемика за османците като фактор за постигане на политическо могъщество в Европа, особено в годините на мир, напрежението в европейско-османските отношения съвсем ясно може да бъде усетено по страниците на политическите журнали. Поради тази причина и през XVIII в. може да се говори за противопоставяне между "Европа" и "османците", макар и не в толкова крайна форма, както е било през XVI и XVII век. Враждебността между християни и мюсюлмани, притеснението, че в Югоизточна Европа има нещо чуждо, което би могло евентуално да бъде разбрано, но не и да бъде напълно прието – всичко това се оказва достатъчно, за да бъдат пренесени големите съмнения за цивилизационните способности на Османската империя и в XIX в., когато те стават елемент от немското обществено мнение през голяма част от посоченото столетие. В този смисъл големите политически промени, които са свързани с възстановяването и създаването на по-малките държави на Полуострова, са имали в лицето на просветения немски "Хомо политикус" своя важен и категоричен поддръжник. На "дискусията за Югоизточна Европа" в политическите журнали от XVIII в. очевидно ѝ е било съдено да има продължителен и интересен живот и то отвъд епохата на Просвещението.

Приноси и тези на дисертационния труд

1. Темата за Югоизточна Европа в немските политически списания от XVIII век не е разработвана досега в европейската и извъневропейската историография и следователно тя запълва "бяло поле" в научните изследвания.
2. В научен оборот се включват неизползвани досега извори за миналото на Балканите, каквито са немските политически журнали от XVIII век.
3. Изведени са отделните *югоизточноевропейски образи*, които читателите на разглежданите списания са можели да разграничат.
4. Тъй като в дисертацията са проучени всички немски политически списания от XVIII век, темата за "Югоизточна Европа" като проблем в посочената периодика вече може да се разглежда като изчерпателно разработена.
5. Въз основа на анализа на съдържанието на политическите списания се прави изводът, че Европа като *понятие* през XVIII век все още има най-вече географски измерения. Поради тази причина Балканите се възприемат като *част от Европа*, независимо че този регион до голяма степен се намира под политическия контрол на Османската империя. В този смисъл тезата на Питър Бърк, че след 1700 г. се появява модерното понятие Европа като

политически и културно-цивилизационен маркер, се нуждае от сериозна хронологическа корекция, поне що се отнася до немскоезичния свят.

6. Анализът на политическите списания от XVIII век потвърждава тезата, че в Централна Европа е запазен споменът за политическата карта на Европейския Югоизток преди османското завоевание на региона. От една страна, това се дължи на традициите от времето на апогея на европейско-османския сблъсък през XV-XVI век, когато целенасочено е било отхвърляно съществуването на държавата на султана като политическа реалност. На второ място трябва да се посочи династическото обвързване на Хабсбургите с унгарската корона, а оттук и стремежът да се легитимира правото да се контролират и старите васали на кралство Унгария, към които са причислявани Сърбия, Босна, Влахия, Молдавия, България и др.

7. Въз основа на информацията, отразена в политическите списания, може да се докаже, че кръвният данък в Османската империя (т.нар. девширме) макар и епизодично е бил събиран на Балканите и през второто десетилетие на XVIII век.

8. Информацията в политическите журнали, посветена на османците и Османската империя, потвърждава тезата за постепенната еволюция на представата за "султана като наследствен враг" в Централна Европа. От категорично отхвърляне и предубедеността в края на XVII век се забелязва преходът – особено през втората половина на XVIII век – към по-спокойното разглеждане на османците, които вече не са опасните врагове от миналото, а се свързват повече с магията на тайнствения Ориент.

9. В Свещената империя през XVIII век степенята на журнална разпознаваемост на *югоизточноевропейските национални образи* зависи от три фактора: на първо място това е географската близост до съответния образ, на второ място обстоятелството доколко Хабсбургската монархия има свои поданици, представители на същата тази общност, и на трето *медийната известност* на дадена национална група. Поради тази причина *албанците, власите, сърбите и черногорците* са много по-познати на читателите на политическите списания в сравнение с *българите, молдавците* или *маниотите*.

10. През 80-те години на XVIII век в немските политически списания земите на Балканите, които се намират на югоизток от хабсбургско-османската граница, започват да се разглеждат като една *особена реалност*, която при определени обстоятелства може да поеме по пътя на самостоятелната и единна държавност след края на османската власт в региона. Дали това е някакъв своеобразен отглас на известния *Гръцки проект* на Екатерина II и Йосиф II, това трудно може да се установи. При всички случаи обаче тази опция за възможен исторически път извън установяването на пряка руска или хабсбургска власт подготвя всъщност общественото мнение в Централна Европа за процеса на възстановяването на старите и възникването на новите държави на Балканите през XIX век.